

3. НАУКОВІ СЕМІНАРИ-ПРАКТИКУМИ

Віра Петрівна Чудакова,
науковий співробітник лабораторії
профільного навчання і профорієнтації
Інституту педагогіки НАПН України,
науковий кореспондент Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України;
психолог, тренер, ст. викладач, консультант, коуч
м. Київ, Україна

УДК 159.9:37.07:005.95:001.895

*Продовження публікації, початок у № 11 (30); 12 (31) за 2014 рік;
№ 1 (32) за 2015 рік.*

ДІАГНОСТИЧНО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ «РІВНЯ ПРАГНЕННЯ ДО САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ» – КРИТЕРІЮ СФОРМОВАНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ *IV частина, продовження у наступних номерах*

В публикации представлены диагностический и интерпретационный компоненты исследования «уровня стремления к самоактуализации», что является одной из составляющих интегральной характеристики «мотивационных показателей» сформированности психологической готовности к инновационной деятельности и конкурентоспособности личности.

Ключевые слова: инновационная деятельность, психологическая готовность к инновационной деятельности, интегральная характеристика «мотивационных показателей», «стремление к самоактуализации».

The publication presents a diagnostic and interpretive components research "level of desire for self-actualization", which is a component of the integrated characteristics of the "motivational indicators" of formation of psychological readiness for innovation and competitiveness of the individual.

Key words: innovation, psychological readiness for innovation, an integral characteristic of «motivational indicators», «desire for self-actualization».

У цьому номері пропонуємо ознайомитись з 4 частиною публікації, де продовжимо розгляд деяких аспектів *діагностично-інтерпретаційного компонента* результатів дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації», а саме генеза психодіагностичних методів вимірювання «самоактуалізації»; спроби їх адаптації та модифікації; опис і текст методики СА-МОАЛ – «модифікаційного опитувальника діагностики самоактуалізації особистості»; «ключі» визначення оцінок «загального показника» і додаткових «11 субшкал» дослідження самоактуалізації:

Продовжуємо висвітлення досвіду впровадження у практику діяльності освітніх організацій різних типів моделей і технологій формування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності. У попередніх випусках журналу «Освіта і розвиток обдарованої особистості» виконано наступну роботу [12–14]:

1) У № 11 (30) 2014 р. (*1 частина публікації*) представлено загальний дизайн, алгоритм проведення дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації» – складової інтегральної характеристики «мотиваційних показників» сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності та конкурентоздатності особистості.

2) У № 12 (31) 2014 р. (*2 частина публікації*) представлено інформаційно-смісловий компонент дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації» – складової інтегральної характеристики «мотиваційних показників» сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності та конкурентоздатності особистості.

3) у № 1 (32) 2015 р. (*3 частина публікації*) розглянуто деякі аспекти інформаційно-сміслового компонента дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації»

(що є однією зі складових інтегральної характеристики «мотиваційних показників» сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності та конкурентоздатності особистості), а саме: особливості особистості на шляху до самоактуалізації; вплив задоволеності потреб на самоактуалізацію особистості; перешкоди на шляху до самоактуалізації; поведінка, що зумовлює самоактуалізацію.

Мета цієї публікації (4 частина) – розкрити деякі аспекти діагностично-інтерпретаційного компонента результатів дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації», а саме: генеза психодіагностичних методів вимірювання «самоактуалізації»; спроби їх адаптації та модифікації; опис і текст методики САМОАЛ – «модифікаційного опитувальника діагностики самоактуалізації особистості»; «ключі» визначення оцінок «загального показника» і додаткових «11 субшкал» дослідження самоактуалізації.

Для реалізації поставленої мети застосовувались такі методи наукового дослідження: аналіз літератури з проблеми, теоретичний аналіз проблеми; проведення пілотажного дослідження; психолого-педагогічний експеримент; психолого-педагогічні діагностичні методики; метод експертних оцінок; методи математичної статистики; метод активного соціально-психологічного навчання, коучингу. Математична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 20).

Дослідження здійснювалось у межах виконання науково-дослідних тем Інституту педагогіки НАПН України: «Технологія формування готовності педагогів до інноваційної діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах»; «Науково-методичне забезпечення формування готовності педагогів до діяльності в умовах освітнього середовища навчального закладу»; «Науково-методичне забезпечення формування конкурентоздатності особистості в умовах швидкозмінного середовища: соціально-профорієнтаційний аспект» [8–14].

За результатами НДР нами виявлено та визначено систему відповідних ключових чинників, психологічних компонентів і структури їх взаємозв'язків, особистісний детермінант, зовнішні та внутрішні умови, що сприяють або заважають інноваційним процесам, розроблено моделі та «Психолого-організаційну технологію формування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» (далі «Технологія»), що складається з двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих частин [8–14]:

I. Модель експертизи й корекції організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій (зовнішні умови): 1.1. Модель експертизи організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій; 1.2. Модель створення сприятливого організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій.

II. Модель експертизи та корекції психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності (внутрішні умови): 2.1. Модель експертизи психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності; 2.2. Модель

багаторівневого рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу «Психологічні засоби самовдосконалення та розвитку творчого потенціалу особистості» [8].

Кожна з моделей «Технології» відповідає дослідженню внутрішніх і зовнішніх умов упровадження інновацій і містить такі основні компоненти, як інформаційно-смысловий, діагностично-інтерпретаційний, прогностичний, корекційно-розвивальний.

У цій публікації значна увага приділяється «2.1. Моделі експертизи психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності». Для проведення цього етапу дослідження застосовано валідний та надійний психолого-діагностичний інструментарій, що дає змогу дослідити наступні оцінні показники та параметри [8–14]. Інтегральний показник «інноваційність» дає змогу визначити та оцінити: 1) стан рівня інноваційності (позитивний, нульовий, негативний); рівень тенденції педагогів до здійснення інновацій (теоретико-інтелектуальний, емоційно-практичний); 2) інтегральну характеристику «задоволеність професійною діяльністю», складовими якої є задоволеність професією; ставлення до діяльності в нинішній час та у перспективі; задоволеність життєвих потреб у процесі професійної діяльності; 3) інтегральну характеристику «самоусвідомлення себе як професіонала (фахівця)», складовими якої є самооцінка професійно важливих якостей; локус контролю (два варіанта) – суб'єктивний локус контролю та рівень суб'єктивного локусу контролю, що детально розглянемо у цій публікації; 4) інтегральна характеристика мотиваційних показників, складовими якої є спрямованість мотивації; самоактуалізація особистості; мотиваційний профіль – мотиваційна тенденція особистості (споживча й особистісно-розвивальна, або виробнича, спрямованість мотивації); ставлення до самовдосконалення; 5) індивідуально-психологічні особливості та емоційно-вольовий контроль..

«Технологія» є комплексною системою науково-методичного забезпечення впровадження в освітню практику освітніх інновацій, що створює можливість надавати психологічну допомогу психологам, педагогам, управлінцям усіх рівнів, спрямовану на вирішення певних психологічних та організаційних проблем, пов'язаних як з інноваційними змінами, діяльністю та розвитком організації в цілому, так і з функціонуванням управлінців і персоналу організації. Вона є професійно містким, універсальним інструментом, що призначається для психологів, які мають базову підготовку, але з економічних причин не всі освітні організації змогли ввести у свій штат психологів. З'ясовано, що за певних причин не всі психологи готові до діяльності з керівниками і персоналом організації (Л. М. Карамушка, З. Г. Кісарчук). Враховуючи такі обставини, нами розроблено «Технологію», яку можуть застосувати та успішно засвоїти, за умов відповідної спеціальної підготовки і консультацій (тренінгів-семінарів, коучингів) з допомогою та за підтримки фахівців, управлінці та спеціалісти по роботі з персоналом організації, менеджери, педагоги,

методисти, науково-педагогічні працівники, консультанти і ті, хто цікавиться питаннями організаційного розвитку й особистої ефективності, а також ті, у діяльності яких зміни та розвиток окремих людей і груп відіграють суттєву роль [8–14].

Говорячи про перспективність та можливість масової реалізації технології, можна зазначити, що вона є придатною для відтворення не лише автором, але й іншими фахівцями з гарантією досягнення запланованих результатів (психологами, а також за спеціальної підготовки у сфері контрольно-оцінної та корекційно-розвивальної діяльності науково-педагогічними працівниками, методистами, управлінцями, науковцями тощо). Для цього можна використати розроблену автором програму семінару-тренінгу «Управлінська компетентність керівника з формування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності в умовах освітнього середовища» [10]. Перспективність подальшої розробки та можливостей масової реалізації технології полягає у гарантії досягнення запланованих результатів якісної освіти, професійного та морального задоволення від творчого процесу, самодостатності реалізації особистісного потенціалу в освітньому процесі.

Упровадження «Технології» в освітню практику передбачало взаємопов'язану діяльність наукового керівника експерименту (автора розробки) з керівниками та педагогічними колективами ЗНЗ з урахуванням принципів спільної діяльності (індивідуалізації, диференціації, оптимальної реалізації людських ресурсів, конструктивного спілкування тощо). «Технологія» пройшла апробацію та впроваджена в освітніх організаціях України різних типів: м. Києва (гімназія № 153), Київської області (школи Броварського району), м. Одеси (ЗОШ №№ 52; 53; 118; НВК «Гімназія № 7»; НВК № 49; Приватна школа «Гармонія»; Школа-інтернат № 2), м. Херсону та області (ЗОШ №№ 12; 53,54; 41, Херсонська гімназія № 6) і Гімназії Новокаховської міської ради Херсонської області, м. Сімферополя (НВК «Школа-колегіум» № 14), м. Гурзуфа (МДЦ «Артек»). Завдяки науково-методичній співпраці з керівниками та педагогічними колективами вищезазначених освітніх організацій на різних етапах розробки та впровадження «Технології» відпрацьовувались психолого-педагогічний діагностичний інструментарій, інтерпретаційний та корекційно-розвивальний блоки, відшліфовувались окремі аспекти і компоненти модулів «Технології», а кожна освітня організація зробила свій важливий і цінний внесок.

Аспекти діагностично-інтерпретаційного компонента дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації»

Генеza створення психодіагностичних методів вимірювання багатовимірної величини «самоактуалізація»

Вивчення ступеня, рівня та характеру самоактуалізації вимагає розробки спеціальних психодіагностичних засобів, так як більшу частину наявного методичного інструментарію для дослідження

особистості було створено для вимірювання різних патохарактерологічних проявів, акцентуації особи та форм психопатології або для оцінки параметрів «звичайної» усередненої психічно здорової особистості, її структури (ММРІ, тести Ф. Айзенка, Г. Шмішека, Г. Роршаха, Р. Кеттелла, ТАТ тощо). Таким чином, завдання створення методики, що дозволила б реєструвати кількісні та якісні параметри рівня самоактуалізації у суб'єкта, є досить актуальним.

Можливість одновимірного опису феномена самоактуалізації, зведення її до одного показника викликає у дослідників серйозні заперечення, пов'язані з багатозначністю та суперечливістю цього конструкту. [2].

Першу спробу виміряти самоактуалізацію як багатовимірну величину здійснив Е. Шостром, який опублікував у 1963 р. «Опитувальник особистісної орієнтації» (POI) (Shostrom E., Personal Orientation Inventory). POI був створений в Інституті терапевтичної психології (Санта-Анна, Каліфорнія) і став популярним за кордоном. Його автор, американський психолог і психотерапевт Е. Шостром, учень А. Маслоу, відомий вітчизняному читачу працею «Анти-Карнегі, або Людина-маніпулятор» [15].

Опитувальник POI розроблявся на основі теорії самоактуалізації А. Маслоу, концепцій психологічного сприйняття часу і тимчасової орієнтації суб'єкта Ф. Перла та Р. Мея, ідей К. Роджерса, В. Франкла та інших теоретиків екзистенційно-гуманістичного напрямку в психології, а його мета – виміряти ступінь самоактуалізації особистості. Конкретні запитання POI було відібрано з великого набору критичних, насамперед поведінкових і ціннісних, індикаторів, що відрізняють здорову самоактуалізуючу людину від невротика. Для виявлення цих індикаторів Е. Шостром опитав багатьох практикуючих психологів, які працюють у напрямі екзистенційно-гуманістичного підходу в психотерапії, та узагальнив їх досвід. Аналіз та відбір суджень, що ввійшли до тесту, здійснювався впродовж п'яти років.

POI складається зі 150 пунктів, побудованих за принципом вимушеного вибору, і дозволяє зареєструвати два базових і десять додаткових параметрів самоактуалізації. Шкали (або складові) самоактуалізації, аналогічно пунктам тесту, підібрано на основі опитування психотерапевтів.

Шкали (або складові) опитувальника характеризують основні сфери самоактуалізації та призначені для кількісної оцінки ступеня самоактуалізації особистості [1]. Отже, опитувальник складається з двох основних шкал особистісної орієнтації: 1) «часова», що показує, наскільки людина здатна жити в теперішньому, не відкладаючи це на майбутнє та не намагаючись повернутися у минуле; 2) «опори або підтримки», що вимірює здатність особистості використовувати власні резерви, а не очікування або оцінку інших людей.

Окрім того, було десять додаткових шкал, якими вимірювали такі якості, як самоповага, спонтанність, побутові цінності, позитивність поглядів на людську природу тощо [1].

Спроби адаптації та модифікації тесту POI

Розглянемо декілька спроб адаптації та модифікації тесту POI (Е. Шостром) для вимірювання ступеня самоактуалізації особистості.

Перша спроба адаптації POI. Одну з перших спроб адаптації тесту Е. Шосторма було здійснено Є. Б. Лісовською у 1981 р. [5], але широкого розповсюдження ця адаптація не отримала.

Друга спроба адаптації POI. У 1981–1984 рр. А. Я. Гозман, Ю. Є. Альошина, М. В. Загика та М. В. Кроз (на кафедрі соціальної психології Московського державного університету імені М. В. Ломоносова) зробили ще одну спробу адаптувати тест POI. У процесі діяльності методика Е. Шострома зазнала суттєвих змін, фактично, авторами було створено оригінальний психодіагностичний інструмент, що отримав назву «Самоактуалізаційний тест» (САТ). Вперше методику було опубліковано у 1987 р. обмеженим тиражем, і до нині вона є бібліографічною рідкістю, у зв'язку з чим і розпочато її повторне видання [2].

Самоактуалізаційний тест побудовано за тим же принципом, що і POI, і складається з 14 шкал, 126-и пунктів, кожен з яких містить два судження ціннісного чи поведінкового характеру. Судження не обов'язково є чітко альтернативними. Проте респонденту пропонується вибрати те з них, що більше відповідає його уявленням або звичному способу поведінки. САТ вимірює самоактуалізацію за двома базовими та додатковими шкалами. Таку структуру опитувальника, запропоновану Е. Шостромом для POI, і збережено у цьому тесті.

Базовими є шкали «Компетентність в часі» та «Підтримка» (це основні характеристики самоактуалізації). Вони незалежні одна від одної і, на відміну від додаткових, не мають спільних пунктів.

Окрім того, 12 додаткових шкал становлять 6 блоків (по дві у кожному), до них увійшли наступні складові: ціннісна орієнтація, гнучкість поведінки, чутливість до себе (латин. *sensus* – почуття, відчуття), спонтанність, самоповага, самоприйняття, погляд на природу людини, енергійність, прийняття агресії, контактність, пізнавальна потреба, креативність.

Кожен пункт тесту входить в одну або більше додаткових шкал і, як правило, в одну базову. Таким чином, додаткові шкали фактично містяться в основних, вони змістовно складаються з тих же пунктів. Подібна структура тесту дозволяє діагностувати велику кількість показників, не збільшуючи при цьому значною мірою обсяг тесту.

Третя спроба адаптації POI. Третій варіант російською мовою адаптації тесту самоактуалізації Е. Шострома створили у м. Ярославлі в НВЦ «Психодіагностика» у 1996 році А. Рукавішніков (ЛіО) під керівництвом В. Чиркова. На відміну від інших адаптацій, опитувальник ЛіО зберіг оригінальну структуру (150 питань) і категоричну альтернативність пропонованих суджень, обчислення відносних значень із основних шкал [7].

Цей варіант тесту містить 14 шкал: «Шкала часу (справжнє)», «Шкала часу (минуле)», «Опора на себе», «Опора на інших», «Цінність самоактуалізації»,

«Екзистенційність», «Реактивна чутливість», «Спонтанність», «Самоповага», «Прийняття себе», «Природа людини», «Синергія», «Прийняття агресії», «Здатність до близьких контактам». Окрім того, вираховується два відносних значення з перших чотирьох шкал: «Відношення часу» і «Ставлення опори».

Усі шкали, що містяться в «Опитувальнику особистісної орієнтації», були повністю перевірені за необхідними психометричними параметрами (аналіз пунктів, надійність за однорідністю, надійність за стійкістю результатів, конструктивна та критеріальна валідність). Психометрична перевірка шкал опитувальника засвідчила його високу діагностичну придатність. Вибірку стандартизації опитувальника склали 567 випробовуваних віком від 18 до 45 років (40 % чоловіків і 60 % жінок). Оскільки достовірних відмінностей між чоловічою та жіночою вибірками виявлено не було, наводяться узагальнені норми для обох груп.

Четверта спроба адаптації POI. Пропонуємо розглянути ще одну адаптацію тесту POI – опитувальник САМОАЛ – «Модифікаційний опитувальник діагностики самоактуалізації особистості», перший варіант якого створено у 1993–1994 роках. У його адаптації, стандартизації та валідації брали участь психолог О. Лазукін та Н. Каліна, провідний науковий співробітник кафедри психології Сімферопольського державного університету. Мета цього тесту – вимірювання оцінки рівня прагнення до самоактуалізації особистості. «Цю методику розроблено з урахуванням специфічних особливостей самоактуалізації у нашому суспільстві несправдженого соціалізму та нездійсненої буржуазної демократії» [6]. Окрім того, істотних змін зазнала структура опитувальника (типи шкал) і формулювання діагностичних суджень. Він побудований за принципом необхідності вибору одного із суджень та містить 100 пунктів, що утворюють «загальний показник» і «одинадцять субшкал».

Визначення «Рівня прагнення до самоактуалізації» у нашому дослідженні виконано за допомогою четвертої адаптації тесту POI – опитувальника САМОАЛ. Це тест вимірювання оцінки рівня прагнення до самоактуалізації особистості. Він містить 100 пунктів, побудований за принципом необхідності вибору одного із суджень, і утворює одинадцять шкал: «Орієнтованість у часі»; «Цінності»; «Погляд на природу людини»; «Потреба у життєвому пізнанні»; «Прагнення до творчості або креативності»; «Автономність»; «Спонтанність»; «Саморозуміння»; «Аутосимпатія»; «Контактність»; «Гнучкість у спілкуванні» [3, 4, 6, 11].

Визначення оцінки рівня прагнення до самоактуалізації

Опис методики САМОАЛ

У нашому дослідженні оцінку «рівня прагнення особистості до самоактуалізації» визначимо за допомогою психодіагностичної методики «Модифікаційний опитувальник діагностики самоактуалізації особистості» – тест-опитувальник САМОАЛ. Розглянемо опис і текст цієї методики.

Опитувальник містить 100 пунктів, побудований за принципом необхідності вибору одного з тверджень і утворює одинадцять додаткових субшкал: «Орієнтованість у часі»; «Цінності»; «Погляд на природу людини»; «Потреби у життєвому пізнанні»; «Прагнення до творчості або креативності»; «Автономність»; «Спонтанність»; «Саморозуміння»; «Аутосимпатія»; «Контактність»; «Гнучкість у спілкуванні» [3; 4; 6; 11], опишемо їх детальніше.

1. *Шкала «Орієнтованість у часі»:* показує, наскільки людина живе теперішнім часом, не відкладаючи життя на «потім», та не намагається «сховатися» у минулому. Високий результат характерний для осіб, які добре розуміють екзистенціальну цінність життя «тут і зараз», які здатні насолоджуватись актуальним моментом, не порівнюючи його з минулими радощами та не знецінюючи смакування майбутніх успіхів. Низький результат показує, що люди невротично занурені у минулі переживання, із завищеним прагненням до досягнення, недовірливі та невпевнені у собі.

2. *Шкала «Цінності»:* високий бал за цією шкалою свідчить про те, що людина розділяє цінності самоактуалізованої особистості (до яких А. Маслоу зарахував такі, як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєтворчість, унікальність, досконалість, справедливість, порядок, простота, легкість зусиль, гра, самодостатність). Перевага цих цінностей вказує на прагнення до гармонійного буття та здорових взаємин з людьми, які далекі від бажання маніпулювати ними у своїх інтересах.

3. *Шкала «Погляд на природу людини»,* який може бути позитивним (висока оцінка) або негативним (низька). Ця шкала описує віру в людей, у могутність людських можливостей. Високий показник може інтерпретуватись як стійка основа для щирих і гармонійних міжособистісних взаємин, природна симпатія та довіра до людей, чесність, неупередженість, доброзичливість.

4. *Шкала «Потреби у життєвому пізнанні»:* високий показник характерний для самоактуалізованої особистості, яка завжди відкрита для нових вражень. Ця шкала описує здібність до життєвих знань – безкорисливу жагу до нового, інтерес до об'єктів, не пов'язаних із задоволенням будь-яких потреб. Таке пізнання вважається А. Маслоу більш точним та ефективним, оскільки його процес не спотворюється бажаннями та потягами, людина при цьому не схильна судити, оцінювати та порівнювати. Вона бачить те, що є, і цінує його.

5. *Шкала «Прагнення до творчості або креативності»,* що є неодмінним атрибутом самоактуалізації, який можна назвати творчим ставленням до життя.

6. *Шкала «Автономність»:* більшість гуманістичних психологів вважають, що головними критеріями психічного здоров'я особистості є цілісність та повнота. Ці поняття тяжіють до таких рис, як життєвість (aliveness) та підтримка (self-support) у Ф. Перлза, спрямованість із середини (inner-directed) у Д. Рисмена, зрілість (ripeness) у К. Роджерса. Самоактуалізована

особистість автономна, незалежна та вільна, однак це не означає відчуження та самотність. У термінах Є. Фромма автономність – це позитивна «свобода для» на відміну від негативної «свободи від».

7. *Шкала «Спонтанність»:* ця якість впливає із впевненості в собі та довіри до навколишнього світу, притаманних самоактуалізованим людям. Високий показник за шкалою спонтанності свідчить про те, що самоактуалізація стала способом життя, а не просто мрією чи прагненням. Здатність до спонтанної поведінки фруструється культурними нормами, у природному вигляді її можна спостерігати лише у маленьких дітей. Спонтанність співвідноситься з такими цінностями, як свобода, природність, гра, легкість без зусиль.

8. *Шкала «Саморозуміння»:* високий показник за цією шкалою свідчить про чутливість сензитивності людини до своїх бажань та потреб. Такі люди вільні від психологічного захисту, що відокремлює особистість від власної сутності, вони не схильні підмінити власні смаки та оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Показники за шкалою саморозуміння, спонтанності та аутосимпатії пов'язані між собою. Низький бал за шкалою саморозуміння властивий людям невпевненим, які орієнтуються на думку оточуючих. Д. Рісман назвав таких людей «орієнтованими зовні» на відміну від «орієнтованих зсередини».

9. *Шкала «Аутосимпатія»,* що є природною основою психологічного здоров'я та цільності особистості. Низькі показники мають люди невротичні, тривожні, невпевнені в собі. Аутосимпатія не означає самозадоволення або некритичне самосприйняття, це добре усвідомлена позиція «Я-концепція», що слугує джерелом стійкої адекватної самооцінки.

10. *Шкала «Контактність»:* вимірює товарищескість особистості, її здатність до ставлення до оточуючих. В опитувальнику САМОАЛ контактність розуміється не як рівень комунікативних здібностей особистості або навички ефективного спілкування, а як загальна схильність до взаємно корисних і приємних контактів з іншими людьми, як необхідна основа синергічної установки особистості.

11. *Шкала «Гнучкість у спілкуванні»:* співвідноситься з наявністю або відсутністю соціальних стереотипів, здатністю до адекватного самовираження у спілкуванні. Високі показники свідчать про аутентичну взаємодію з оточуючими, здатністю до саморозкриття. Люди з високою оцінкою за цією шкалою орієнтовані на особистісне спілкування, не схильні вдаватися до фальші або маніпуляціям, вони не змішують саморозкриття особистості із самопред'явленням – стратегією і тактикою управління довільним враженням. Низькі показники характерні для людей ригідних, не впевнених у власній привабливості, у тому, що вони цікаві співрозмовнику, і спілкування з ними може викликати задоволення.

Текст методів дослідження.

Нижче наведемо тест-опитувальник САМОАЛ («Модифікаційний опитувальник діагностики самоактуалізації особистості») [6].

Увага! Текст «Рівень суб'єктивного локусу контролю» подано в оригіналі – російською мовою, тому що пройшов валідацію і перевірку надійності.

Тест - опросник САМОАЛ – оценки стремления личности к самоактуализации

Инструкция:

Из двух вариантов утверждений выберите тот, который Вам больше нравится или лучше согласуется с Вашими представлениями, точнее отражает Ваше мнения. Здесь нет хороших/плохих, правильных/неправильных ответов, самым лучшим будет тот, который дается по первому побуждению.

1.	а) Придет время, когда я заживу по-настоящему, не так, как сейчас б) Я уверен, что живу по-настоящему уже сейчас
2.	а) Я очень увлечен своим профессиональным делом б) Не могу сказать, что мне нравится моя работа и то, чем я занимаюсь
3.	а) Если незнакомый человек окажет мне услугу, я чувствую себя ему обязанным б) Принимая услугу незнакомого человека, я не чувствую себя обязанным ему
4.	а) Мне бывает трудно разобраться в своих чувствах б) Я всегда могу разобраться в собственных чувствах
5.	а) Я часто задумываюсь над тем, правильно ли я вел себя в той или иной ситуации б) Я редко задумываюсь над тем, насколько правильно мое поведение
6.	а) Я внутренне смущаюсь, когда мне говорят комплименты б) Я редко смущаюсь, когда мне говорят комплименты
7.	а) Способность к творчеству – природное свойство человека б) Далеко не все люди одарены способностью к творчеству
8.	а) У меня не всегда хватает времени на то, чтобы следить за новостями литературы и искусства б) Я прилагаю силы, стараясь следить за новостями литературы и искусства
9.	а) Я часто принимаю рискованные решения б) Мне трудно принимать рискованные решения
10.	а) Иногда я могу дать собеседнику понять, что он кажется мне глупым и неинтересным б) Я считаю недопустимым дать понять человеку, что он мне кажется глупым и неинтересным
11.	а) Я люблю оставлять приятное «на потом» б) Я не оставляю приятное «на потом»
12.	а) Я считаю невежливым прерывать разговор, если он интересен только моему собеседнику б) Я могу быстро и непринужденно прервать разговор, интересный только одной стороне
13.	а) Я стремлюсь к достижению внутренней гармонии б) Состояние внутренней гармонии, скорее всего, недостижимо
14.	а) Не могу сказать, что я себе нравлюсь б) Я себе нравлюсь
15.	а) Я думаю, что большинству людей можно доверять б) Думаю, что без крайней необходимости людям доверять не стоит
16.	а) Плохо оплачиваемая работа не может приносить удовлетворения б) Интересное, творческое содержание работы – само по себе награда
17.	а) Довольно часто мне скучно б) Думаю, что без крайней необходимости людям доверять не стоит
18.	а) Я не стану отступать от своих принципов даже ради полезных дел, совершая которые можно было бы рассчитывать на благодарность б) Я бы предпочел отступить от своих принципов ради дел, за которые люди были бы мне благодарны
19.	а) Иногда мне трудно быть искренним б) Мне всегда удается быть искренним
20.	а) Когда я нравлюсь себе, мне кажется, что я нравлюсь и окружающим б) Даже когда я себе нравлюсь, я понимаю, что есть люди, которым я неприятен
21.	а) Я доверяю своим внезапно возникшим желаниям б) Свои внезапные желания я всегда стараюсь обдумать
22.	а) Я должен добиваться совершенства во всем, что я делаю б) Я не слишком расстраиваюсь, если мне этого не удастся
23.	а) Эгоизм – естественное свойство любого человека б) Большинству людей эгоизм не свойственен
24.	а) Если я не сразу нахожу ответ на вопрос, то могу отложить его на неопределенное время б) Я буду искать ответ на интересующий меня вопрос, не считаясь с затратами времени

25.	а) Я люблю перечитывать понравившиеся мне книги б) Лучше прочесть новую книгу, чем возвращаться к уже прочитанной
26.	а) Я стараюсь поступать так, как ожидают окружающие б) Я не склонен задумываться о том, чего ждут от меня окружающие
27.	а) Прошлое, настоящее и будущее представляются мне единым целым б) Думаю, мое настоящее не очень-то связано с прошлым или будущим
28.	а) Большая часть того, что я делаю, доставляет мне удовольствие б) Лишь немногие из моих занятий по-настоящему меня радуют
29.	а) Стремясь разобраться в характере и чувствах окружающих, люди часто бывают бестактны б) Стремление разобраться в окружающих людях вполне естественно и оправдывает некоторую бестактность
30.	а) Я хорошо знаю, какие чувства я способен испытывать, а какие нет б) Я еще не понял до конца, какие чувства я способен испытывать
31.	а) Я чувствую угрызения совести, если сержусь на тех, кого люблю б) Я не чувствую угрызений совести, когда сержусь на тех, кого люблю
32.	а) Человек должен спокойно относиться к тому, что он может услышать о себе от других б) Вполне естественно обидеться, услышав неприятное мнение о себе
33.	а) Усилия, которых требует познание истины, стоят того, ибо приносят пользу б) Усилия, которых требует познание истины, стоят того, ибо доставляют удовольствие
34.	а) В сложных ситуациях надо действовать испытанными способами – это гарантирует успех б) В сложных ситуациях надо находить принципиально новые решения
35.	а) Люди редко раздражают меня б) Люди часто меня раздражают
36.	а) Если бы была возможность вернуть прошлое, я бы там многое изменил б) Я доволен своим прошлым и не хочу в нем ничего менятью
37.	а) Главное в жизни – приносить пользу и нравиться людям б) Главное в жизни – делать добро и служить истине
38.	а) Иногда я боюсь показаться слишком нежным б) Я никогда не боюсь показаться слишком нежным
39.	а) Я считаю, что выразить свои чувства обычно важнее, чем обдумывать ситуацию б) Не стоит необдуманно выражать свои чувства, не взвесив ситуацию
40.	а) Я верю в себя, когда чувствую, что способен справиться с задачами, стоящими передо мной б) Я верю в себя даже тогда, когда не способен справиться со своими проблемами
41.	а) Совершая поступки, люди руководствуются взаимными интересами б) По своей природе люди склонны заботиться лишь о собственных интересах
42.	а) Меня интересуют все новшества в моей профессиональной сфере б) Я скептически отношусь к большинству нововведений в своей профессиональной области
43.	а) Я думаю, что творчество должно приносить пользу людям б) Я полагаю, что творчество должно приносить человеку удовольствие
44.	а) У меня всегда есть своя собственная точка зрения по важным вопросам б) Формируя свою точку зрения, я склонен прислушиваться к мнениям уважаемых и авторитетных людей
45.	а) Секс без любви не является ценностью б) Даже без любви секс – очень значимая ценность
46.	а) Я чувствую себя ответственным за настроение собеседника б) Я не чувствую себя ответственным за настроение собеседника
47.	а) Я легко мирюсь со своими слабостями б) Смириться со своими слабостями мне нелегко
48.	а) Успех в общении зависит от того, насколько человек способен раскрыть себя другому б) Успех в общении зависит от умения подчеркнуть свои достоинства и скрыть недостатки
49.	а) Мое чувство самоуважения зависит от того, чего я достиг б) Мое самоуважение не зависит от моих достижений
50.	а) Большинство людей привыкли действовать «по линии наименьшего сопротивления» б) Думаю, что большинство людей к этому не склонны
51.	а) Узкая специализация необходима для настоящего ученого б) Углубление в узкую специализацию делает человека ограниченным
52.	а) Очень важно, есть ли у человека в жизни радость познания и творчества б) В жизни очень важно приносить пользу людям
53.	а) Мне нравится участвовать в жарких спорах б) Я не люблю споров

54.	а) Я интересуюсь предсказаниями, гороскопами, астрологическими прогнозами б) Подобные вещи меня не интересуют
55.	а) Человек должен трудиться ради удовлетворения своих потребностей и блага своей семьи б) Человек должен трудиться, чтобы реализовать свои способности и желания
56.	а) В решении личных проблем я руководствуюсь общепринятыми представлениями б) Свои проблемы я решаю так, как считаю нужным
57.	а) Воля нужна для того, чтобы сдерживать желания и контролировать чувства б) Главное назначение воли – подхлестывать усилия и увеличивать энергию человека
58.	а) Я не стесняюсь своих слабостей перед друзьями б) Мне нелегко обнаруживать свои слабости даже перед друзьями
59.	а) Человеку свойственно стремиться к новому б) Люди стремятся к новому лишь по необходимости
60.	а) Я думаю, что неверно выражение «век живи – век учись» б) Выражение «век живи – век учись» я считаю правильным
61.	а) Я думаю, что смысл жизни заключается в творчестве б) Вряд ли в творчестве можно найти смысл жизни
62.	а) Мне бывает не просто познакомиться с человеком, который мне симпатичен б) Я не испытываю трудностей, знакомясь с людьми
63.	а) Меня огорчает, что значительная часть жизни проходит впустую б) Не могу сказать, что какая-то часть моей жизни проходит впустую
64.	а) Одаренному человеку непростительно пренебрегать своим долгом б) Талант и способности значат больше, чем долг
65.	а) Мне хорошо удается манипулировать людьми б) Я полагаю, что манипулировать людьми неэтично
66.	а) Я стараюсь избегать огорчений б) Я делаю то, что полагаю нужным, не считаясь с возможными огорчениями
67.	а) В большинстве ситуаций я не могу позволить себе дурачиться б) Существует множество ситуаций, где я могу позволить себе дурачиться
68.	а) Критика в мой адрес снижает мою самооценку б) Критика практически не влияет на мою самооценку
69.	а) Зависть свойственна только неудачникам, которые считают, что их обошли б) Большинство людей завистливы, хотя и пытаются это скрыть
70.	а) Выбирая для себя занятие, человек должен учитывать его общественную значимость б) Человек должен заниматься, прежде всего, тем, что ему интересно
71.	а) Я думаю, что для творчества необходимы знания в избранной области б) Я думаю, что знания для этого совсем не обязательны
72.	а) Пожалуй, я могу сказать, что живу с ощущением счастья б) Я не могу сказать, что живу с ощущением счастья
73.	а) Я думаю, что люди должны анализировать себя и свою жизнь б) Я считаю, что самоанализ приносит больше вреда, чем пользы
74.	а) Я пытаюсь найти основания даже для тех своих поступков, которые совершаю просто потому, что мне этого хочется б) Я не ищу оснований для своих действий и поступков
75.	а) Я уверен, что любой может прожить свою жизнь так, как ему хочется б) Я думаю, что у человека мало шансов прожить свою жизнь, как хотелось бы
76.	а) О человеке никогда нельзя сказать с уверенностью, добрый он или злой б) Обычно оценить человека очень легко
77.	а) Для творчества нужно очень много свободного времени б) Мне кажется, что в жизни всегда можно найти время для творчества
78.	а) Обычно мне легко убедить собеседника в своей правоте б) В споре я пытаюсь понять точку зрения собеседника, а не переубедить его
79.	а) Если я делаю что-либо исключительно для себя, мне бывает неловко б) Я не испытываю неловкости в такой ситуации
80.	а) Я считаю себя творцом своего будущего б) Вряд ли я сильно влияю на собственное будущее
81.	а) Выражение «добро должно быть с кулаками» я считаю правильным б) Вряд ли верно выражение «добро должно быть с кулаками»
82.	а) По-моему, недостатки людей гораздо заметнее, чем их достоинства б) Достоинства человека увидеть гораздо легче, чем его недостатки

83.	а) Иногда я боюсь быть самим собой б) Я никогда не боюсь быть самим собой
84.	а) Я стараюсь не вспоминать о своих былых неприятностях б) Время от времени я склонен возвращаться к воспоминаниям о прошлых неудачах
85.	а) Я считаю, что целью жизни должно быть нечто значительное б) Я вовсе не считаю, что целью жизни непременно должно быть что-то значительное
86.	а) Люди стремятся к тому, чтобы понимать и доверять друг другу б) Замыкаясь в кругу собственных интересов, люди не понимают окружающих
87.	а) Я стараюсь не быть «белой вороной» б) Я позволяю себе быть «белой вороной»
88.	а) В доверительной беседе люди обычно искренни б) Даже в доверительной беседе человеку трудно быть искренним
89.	а) Бывает, что я стыжусь проявлять свои чувства б) Я никогда этого не стыжусь
90.	а) Я могу делать что-либо для других, не требуя, чтобы они это оценили б) Я вправе ожидать от людей, что они оценят то, что я для них делаю
91.	а) Я проявляю свое расположение к человеку независимо от того, взаимно ли оно б) Я редко проявляю свое расположение к людям, не будучи уверенным, что оно взаимно
92.	а) Я думаю, что в общении нужно открыто проявлять свое недовольство другими б) Мне кажется, что в общении люди должны скрывать взаимное недовольство
93.	а) Я мирюсь с противоречиями в самом себе б) Внутренние противоречия снижают мою самооценку
94.	а) Я стремлюсь открыто выражать свои чувства б) Думаю, что в открытом выражении чувств всегда есть элемент несдержанности
95.	а) Я уверен в себе б) Не могу сказать, что я уверен в себе
96.	а) Достижение счастья не может быть главной целью человеческих отношений б) Достижение счастья – главная цель человеческих отношений
97.	а) Меня любят, потому что я этого заслуживаю б) Меня любят, потому что я сам способен любить
98.	а) Неразделенная любовь способна сделать жизнь невыносимой б) Жизнь без любви хуже, чем неразделенная любовь в жизни
99.	а) Если разговор не удался, я пробую выстроить его по-иному б) Обычно в том, что разговор не сложился, виновна невнимательность собеседника
100.	а) Я стараюсь производить на людей хорошее впечатление б) Люди видят меня таким, каков я на самом деле

**Рестрація відповідей респондентів
у «бланку збору експертної інформації»**

Для запису відповідей респондентів використовуємо окремий набір бланків збору експертної інформації (табл. 1), що одночасно є «Протоколом індивідуальних показників респондента № дослідження оцінки рівня прагнення до самоактуалізації (САМОАЛ), нижче у таблиці 2 наводимо приклад його оформлення.

Опис «ключів» до тесту – опитувальника САМОАЛ

Як зазначалось вище, у наступній публікації зможемо отримати відповіді на такі запитання:

– Який алгоритм і процедура організації проведення дослідження «самоактуалізації» за методикою САМОАЛ?

– Як здійснювати аналіз, обробку та інтерпретацію його результатів?

У цій частині публікації надамо «ключі» до тесту опитувальника САМОАЛ, за допомогою яких можна

з'ясувати власний і загальноколективний «рівень прагнення до самоактуалізації» [6]:

1) «ключ» для визначення оцінки «загального показника»;

2) «ключ» для визначення оцінки показників за 11 субшкалами.

«Загальний показник» рівня прагнення до самоактуалізації особистості виражається наступними пунктами тесту (див табл. 2).

«Ключі» показників за 11 субшкалами дослідження рівня прагнення до самоактуалізації особистості представлені наступними пунктами тесту (табл. 3).

Зі змістом і критеріями оцінок «рівня прагнення до самоактуалізації» ми вас знайомили у першій частині цієї публікації, а саме у № 11 (30) за 2014 р. [11], а також більш детально зупинимося на їх розгляді у наступній публікації (п'ята частина).

Ми будемо Вам вдячні за зворотний зв'язок за адресою: nika777vera@mail.ru

Таблиця 1

**Протокол індивідуальних показників респондента № _____
дослідження оцінки рівня прагнення до самоактуалізації (САМОАЛ)**

А											А
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Б											Б
А											А
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
Б											Б
А											А
	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	
Б											Б
А											А
	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	
Б											Б
А											А
	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	
Б											Б
А											А
	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	
Б											Б
А											А
	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	
Б											Б
А											А
	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	
Б											Б
А											А
	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	
Б											Б
А											А
	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	
Б											Б

Шкали: 1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____ 6 _____ 7 _____ 8 _____ 9 _____ 10 _____ 11 _____

У наступній публікації цього видання продовжимо розгляд діагностично-інтерпретаційного та прогностичного компонентів дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації», детально зупинимося на висвітленні питань опису алгоритму та процедури організації проведення дослідження; аналізу, обробки та інтерпретації його результатів, які впроваджено у практику роботи освітніх організацій різних типів.

Таблиця 2

Ключ загального показника рівня прагнення до самоактуалізації

1 б;	2 а ;	3 б;	4 б;	5 б;	6 б;	7 а;	8 б;	9 а;	10 а;
11 а;	12 б;	13 а;	14 б;	15 а;	16 б;	17 б;	18 а;	19 б;	20 б;
21 а;	22 б;	23 б;	24 б;	25 а;	26 б;	27 а;	28 а;	29 б;	30 а;
31 б;	32 а ;	33 б;	34 б;	35 а;	36 б;	37 б;	38 б;	39 а;	40 б;
41 а;	42 а;	43 б;	44 а;	45 а;	46 б;	47 а;	48 а;	49 б;	50 б;
51 б;	52 а;	53а;	54 б;	55 б;	56 б;	57 б;	58 а;	59 а;	60б;
61 а;	62 б;	63 б;	64 б;	65 б;	66 б;	67 б;	68 б;	69 а;	70 б;
71 б;	72 а;	73 а;	74 б;	75 а;	76 а	77 б	78 б	79 б	80 а
81 б	82 б	83 б	84 а	85 а	86 а;	87 б	88 а	89 б	90 а
91 а	92 а	93 а	94 а	95 а	96 б	97 б	98 б	99 а	100 б

Ключі окремих шкал (субшкал) теста-опитувальника САМОАЛ

1) Орієнтація в часі: 1 б, 11 а, 17 б, 24 б, 27 а, 36 б, 54 б, 63 б, 73 а, 80 а (10 показників);
2) Цінності: 2 а, 16 б, 18 а, 25 а, 28 а, 37 б, 45 а, 55 б, 61 а, 64 б, 72 а, 81 б, 85 а, 96 б, 98 б (15 показників);
3) Погляд на природу людини: 7 а, 15 а, 23 б, 41 а, 50 б, 59 а, 69 а, 76 а, 82 б, 86 а (10 показників);
4) Потреба у життєвому пізнанні: 8 б, 24 б, 29 б, 33 б, 42 а, 51 б, 53 а, 54 б, 60 б, 70 б (10 показників);
5) Креативність (прагнення до творчості): 9 а, 13 а, 16 б, 25 а, 28 а, 33 б, 34 б, 52 а, 55 б, 61 а, 64 б, 70 б, 71 б, 77 б (15 показників);
6) Автономність: 5 б, 9 а, 10 а, 26 б, 31 б, 32 а, 37 б, 44 а, 56 б, 66 б, 68 б, 74 б, 75 а, 87 б, 92 а (15 показників);
7) Спонтанність: 5 б, 21 а, 31 б, 38 б, 39 а, 48 а, 57 б, 67 б, 74 б, 83 б, 87 б, 89 б, 91 а, 92 а, 94 а (15 показників);
8) Саморозуміння: 4 б, 13 а, 20 б, 30 а, 31 б, 38 б, 47 а, 66 б, 79 б, 93 а (10 показників);
9) Аутосимпатія: 6 б, 14 б, 21 а, 22 б, 32 а, 40 б, 49 б, 58 а, 67 б, 68 б, 79 б, 84 а, 89 б, 95 а, 97 б (15 показників);
10) Контактність: 10 а, 29 б, 35 а, 46 б, 48 а, 53 а, 62 б, 78 б, 90 а, 92 а (10 показників);
11) Гнучкість у спілкуванні: 3 б, 10 а, 12 б, 19 б, 29 б, 32 а, 46 б, 48 а, 65 б, 99 а (10 показників).

Примітка: Шкали № 1, 3, 4, 8, 10, 11 – містять 10 показників (пунктів), тоді, як решта – по 15. Для отримання порівнянних результатів кількість балів за вказаними шкалами необхідно помножити на 1,5. Можна отримати результати у відсотках, розв'язавши наступну пропорцію: 15 балів (максимум за кожною шкалою) складають 100 %, а число балів, що набрано у процесі дослідження складає «х».

Використані літературні джерела

1. Бурлачук Л. Ф. Личностной ориентации опросник [Текст] / Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 688 с. – (Серия: «Мастера психологии»).

2. Гозман Л. Я. Самоактуализационный тест [Текст] / Л. Я. Гозман, Ю. Е. Алешина, М. В. Кроз, М. В. Латинская. – М.: Рос. пед. агентство, 1995. – 43 с.

3. Диагностика самоактуализации личности (А. В. Лазукин в адаптации Н. Ф. Калина) [Текст] / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002. – С. 426–433.

4. Калина М. Ф. О самоактуализации личности [Текст] / М. Ф. Калина. – М., 1997. – 245 с.

5. Лисовская Е. Б. Самоактуализация личности [Текст] / Е. Б. Лисовская // Научно-техническая революция и социальная психология. – М., 1981. – С. 76–84.

6. Маслоу А. Г. О самоактуализации личности [Текст] / А. Г. Маслоу // Психология бытия. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1997. – 304 с.

7. Рукавишников А. А. Опросник личностной ориентации (ЛиО) [Текст] / А. А. Рукавишников. – М.: Генезис, 2002.

8. Чудакова В. П. Моделі й технологія формування психологічної готовності персоналу організацій до інноваційної діяльності як чинника конкурентоздатності особистості в швидкозмінних умовах [Текст] / В. В. Чудакова; за ред. С. Д. Максименко // Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименко, Л. М. Карамушки. – К.–Алчевськ: ЛАДО, 2013. – Т. II. – 2013. – Вип. 38. – С. 314–326.

9. Чудакова В. П. Модель експертизи і корекції внутрішньої психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності – чинник формування конкурентоздатності особистості [Текст] / В. П. Чудакова // Освіта і розвиток обдарованої

особистості: щомісячний науково-методичний журнал. – 2013. – № 10 (17) (жовтень). – С. 52–61.

10. Чудакова В. П. Управлінська компетентність керівників з формування готовності педагогів до інноваційної діяльності в умовах освітнього середовища профільної школи [Текст] / В. П. Чудакова // Управління школою. Видавнича група ОСНОВА. – 2012. – № 19–21 (355–357) липень. – С. 10–20.

11. Чудакова В. П. Психологічна готовність до інноваційної діяльності як чинник формування конкурентоздатності особистості в умовах швидкозмінного середовища [Текст] / В. П. Чудакова // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Мадзігон та ін. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2014. Вип. 1 (12). – 182 с. – С. 167–178.

12. Чудакова В. П. Дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації» як критерію сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності й конкурентоздатності особистості (1 частина, продовження) [Текст] / В. П. Чудакова // Освіта і розвиток обдарованої особистості: щомісячний науково-методичний журнал. – 2014. – № 11 (30) (листопад). – С. 43–53.

13. Чудакова В. П. Інформаційно-смісловий компонент дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації» – критерію сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності й конкурентоздатності особистості (2 частина, продовження) [Текст] / В. П. Чудакова // Освіта і розвиток обдарованої особистості: щомісячний науково-методичний журнал. – 2014. – № 12 (31) (грудень).

14. Чудакова В. П. Особливості особистості на шляху самоактуалізації – критерію сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності й конкурентоздатності особистості (3 частина, продовження) [Текст] / В. П. Чудакова // Освіта і розвиток обдарованої особистості: щомісячний науково-методичний журнал. – 2015. – № 1 (32) (січень).

15. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор [Текст] / Э. Шостром. – М., 1994.